

FRAZEOLOGIK OLAM TASVIRI LINGVOKULTUROLOGIYA OBYEKTI SIFATIDA

Bahora Qurbonboyevna JO'RAXOLOVA

Ilmiy tadqiqotchi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Toshkent, O'zbekiston

PHRASEOLOGICAL PICTURE OF THE WORLD AS AN OBJECT OF LINGUOCULTUROLOGY

Bahora Kurbanbayevna JURAHOLOVA

Researcher

Uzbekistan State World Languages University

Tashkent, Uzbekistan

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Бахора Курбанбаевна ДЖУРАХОЛОВА

Научный исследователь

Узбекский государственный университет мировых языков

Ташкент, Узбекистан bahora_88@mail.ru

UDC (УО'К, УДК): 81'373

For citation (iqtibos keltirish uchun, для цитирования):

Jo'raxolova B.Q. Frazeologik olam tasviri

lingvokulturologiya obyekti sifatida.//

O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2023. — № 1

(48). — B. 53-64.

<https://doi.org/10.36078/1678950074>

Received: December 25, 2022

Accepted: February 17, 2023

Published: February 20, 2023

Copyright © 2023 by author(s).

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Open Access

Annotatsiya. Maqolada lingvokulturologiya ilmiy sohasi doirasida olamning frazeologik tasvirini o'rganish bilan bir qatorda frazeologik birliklarning ahamiyati qay darajada muhimligi izohlangan. Frazeologik birliklar, xususan, maqollar, iboralar har bir xalqning madaniyati va dunyoqarashini ochib beruvchi omillar sanaladi. Mana shu maqollar va iboralardagi konsept, ya'ni tushunchalar bizga tili tahlil qilinayotgan millatning lingvistik olam tasvirini yaratishimiz uchun lozimdir. Maqolada metaforalarning frazeologik olam tasviridagi ahamiyatiga ham to'xtalib o'tilgan. Konseptual metaforalar inson tafakkurida olam manzarasini yaratadi va har bir xalqning lingvistik olam tasviri konseptual metaforalarning turlicha ekanligi bilan farq qiladi. Turli til foydalanuvchilari konseptual metaforalardagi konseptlarni o'z madaniyati, rivojlanish tarixi tufayli turli ma'nolarda qabul qiladilar va shu sababdan o'zlari uchun til orqali olam tasvirini yaratadilar. Ushbu maqola til inson ongiga ta'sir eta olishini hamda kognitiv sistemani shakllantirishi mumkinligini izohlaydi.

Kalit so'zlar: olamning lisoniy tasviri; olamning frazeologik tasviri; lingvokulturologiya; konsept, metafora; frazeologik birliklar.

Abstract. This article deals with the importance of studying the phraseological image of the world and phraseological units within the framework of the scientific direction of Linguoculturology. Phraseological units, particularly proverbs and expressions, are important factors that reveal the culture and worldview of any people. The concepts in these proverbs and expressions are necessary for us to create an image of the linguistic world of the people whose language is analyzed. The article also discusses the meaning of metaphor in the image of the phraseological world. Conceptual metaphors create a picture of the world in human

thinking, and the linguistic picture of the world of each nation is distinguished by a variety of conceptual metaphors. Different language users perceive concepts in conceptual metaphors with different meanings due to their culture, and history of development, and for this reason, create for themselves an image of the world through language. This article explains how language can influence the human mind and shape the cognitive system.

Keywords: language picture of the world; phraseological picture of the world; linguistic culturalism; concept; metaphor; phraseological units.

Аннотация. В данной статье объясняется важность изучения фразеологического образа мира и фразеологических единиц в рамках научного направления лингвокультурологии. Фразеологизмы, в частности пословицы и выражения, являются важным фактором, раскрывающим культуру и мировоззрение любого народа. Концепты и понятия в пословицах и выражениях необходимы нам для создания языкового образа народа мира, язык которого анализируется. В статье также рассматривается значение метафоры в изображении фразеологического мира. Концептуальные метафоры создают картину мира в человеческом мышлении, и языковая картина мира каждого народа отличается разнообразием концептуальных метафор. Разные пользователи языка воспринимают концепты в понятийных метафорах в разном значении в силу своей культуры, истории развития и по этой причине создают для себя образ мира через язык. В статье объясняется, как язык может влиять на человеческий разум и формировать когнитивную систему.

Ключевые слова: языковая картина мира; фразеологическая картина мира; лингвокультурализм; концепт; метафора; фразеологические единицы.

Kirish. “Barcha bilim va tabiatning kaliti til, barcha mavjudotning soʻzida tasvir bor”, deb yozgan G.R. Derjavin. Til kishilar oʻrtasidagi eng muhim aloqa vositasi boʻlib, u fikrni boshqalarga yetkazuvchi quroldir. Tilning milliy-madaniy vazifasi har bir xalqning tabiati, badiiy adabiyoti, urf-odatlarini, ogʻzaki ijodiyoti, sanʼati hamda adabiyotini oʻzida aks ettirishdir. Shu sababli ham biz tilni milliy madaniyat koʻzgusi hamda uni asrovchi xazina deb ham ataymiz. Ana shu milliy madaniyatni avlodlardan avlodga yetkazuvchi vosita tildir. Har bir xalqning lisoniy manzarasini anglashda xalq ogʻzaki ijodi muhim ahamiyatga ega. Albatta, xalq ogʻzaki ijodining yetarli darajadagi katta qismini frazeologik birliklar egallaydi va mana shu frazeologik birliklar har bir xalqning lisoniy manzarasini anglashda bizga katta yordam beradi.

Olamning lisoniy tasviri falsafada, tilshunoslikda va psixologiyada dunyo haqidagi gʻoyaning inson ongida aks etilishidir. Shuningdek, baʼzan olam tasviri atamasi bilan bir qatorda “olam manzarasi”, “dunyo tasviri”, “dunyoqarash”, “dunyoni idrok etish”, “dunyo modeli” kabi sinonimik tushunchalar ham qoʻllaniladi. Olam manzarasi “inson va uning borligʻining oʻziga xos xususiyatlarini, uning olam bilan munosabatlarini, dunyoda mavjudligining eng muhim shartlarini” ifodalaydi (12). Olam tasviri ilm-fan, axloq, huquq

va san'at sohasiga mos keladigan inson ongining asosiy tarkibiy qismlarini o'zida aks ettiradi. Amaliyot olam tasvirini yaratadi va unga ta'sir qiladi, inson xatti-harakatlarini tartibga soladi.

Asosiy qism. "Olam manzarasi" tushunchasining shakllanish tarixi XIX–XX asrlar oxirida fizika fanining rivojlanishi bilan bog'liq. "Olam manzarasi" atamasi Lyudvig Vitgenshteyn tomonidan "Tractatus Logico-Philosophicus" asarida ilm-fan tomonidan erishilgan natijalarning umumiylikni aks ettiruvchi falsafa va mantiq atamasi sifatida o'zaro bog'langan tasvirlar tizimini belgilash uchun kiritilgan. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab olam tasviri muammosi semiotik jihatdan (nemis olimi Leo Vaysgerberning asarlari) birlamchi (til) va ikkilamchi (afsona, din, folklor, she'riyat, kino, rasm, me'morchilik) modellashtirish tizimlarini o'rganishda ko'rib chiqildi.

Olamning lingvistik manzarasiga bo'lgan qiziqish V. Gumboldt asarlarida aks etgan. Olamning lisoniy tasviri haqidagi zamonaviy ta'limotning asoschilaridan biri nemis olimi I. Gerderdir. Mahalliy faylasuflar (G.A. Brutyan (1), R.I. Pavilenis (9)) va tilshunolar (Yu.N. Karaulov (4), G.V. Kolshanskiy (6), G.V. Ramishvili (13), V.N. Teliya (15) va boshqalar) olam tasvirini konseptual va lingvistik tasvirga ajratadilar.

Biz V. V. Morkovkinga ergashib, dunyoning konseptual va lingvistik manzaralarining qarama-qarshiligi mutlaqo to'g'ri emas, deb hisoblaymiz. Uning fikricha, olamning lingvistik tasviri hamda konseptual tasvirini bir biriga qarama-qarshi qo'yish umuman olganda xato. "Olamning lisoniy tasviri" atamasi olam manzarasining asosiy elementi til ekanligini ifodalaydi. Xuddi shunday olamning konseptual manzarasidagi asosiy element konsept, ya'ni tushuncha bo'lib, ko'plab tilshunolarning fikrlariga ko'ra, u olam manzarasining lingvistik tasviridagi asosiy birlikdir (8, 291).

Avvalo, olam tasviri hamda olamning lisoniy tasviri o'rtasidagi farqni aniqlashga urinib ko'ramiz. Olam — inson va unga ta'sir etuvchi bizni o'rab turuvchi atrof-muhitdir. Olam tasviri esa olamning ongda aks etishi, insonning dunyo haqidagi tasavvurlari, atrof-muhit va inson haqidagi bilimlardir. Tilda qayta ishlangan va mustahkamlangan atrof-muhit va inson haqidagi bilimlar olamning lingvistik tasviridir. Olam tasviri va olamning lisoniy tasviri tashuvchisi inson yoki muayyan jamiyat bo'lishi ham mumkin. Shu sababli ham individual va jamoaviy olam tasviri haqida muhokama qilamiz. Inson obyektiv voqelikni anglagan holda olam tasvirini yaratadi. Olam tasvirining shakllanish manbalari quyidagilar bo'lishi mumkin:

a) tug'ma bilim — tug'ma bilim darajasidagi shaxs hayvondan farq qilmaydi;

b) insonning amaliy faoliyati natijasida olgan bilimlari — insonning tabiat va jamiyat bilan o'zaro munosabati tajribasi;

v) insonning hayoti davomida tanishib chiqqan matnlardan olingan bilimlari;

d) fikrlash jarayonida shakllangan bilimlar;

e) ona tili orqali erishilgan bilimlar — “kognitiv meros, etnos tomonidan unga taqdim etilgan boshlang‘ich kapital” (8, 291).

Har bir shaxsning olam manzarasi yuqorida qayd etilgan manbalar, ya’ni turli kanallar orqali qabul qilingan ma’lumotlar asosida shakllanadi. Olamning lingvistik tasviri shaxsning ona tilisi, undagi birliklar va kategoriyalarga asoslanadi. Ammo shuni yodda tutish lozimki, lisoniy shaxs ega bo‘lgan har qanday bilim u yoki bu tarzda til orqali shakllanadi.

Tildan tashqari fikrlashning iloji bo‘lmaganidek, olamning konseptual tasviri o‘zida ong va til bilan birga aqliy-lingual kompleksni mujassamlashtiradi (8, 291). Olamning konseptual manzarasidagi asosiy elementlar — informemlar, ya’ni bir qancha ma’lumotlarning yaxlitligi. Olamning konseptual tasviri tilda, imo-ishoralarda, tasviriy san’at va musiqada, marosimlarda, odob-axloq qoidalari, yuz ifodalari, modada, uy xo‘jaligi usullari, buyumlar texnologiyasi, odamlar xatti-harakatlarining ijtimoiy-madaniy stereotiplarida va boshqalarda namoyon bo‘ladi.

Dunyo til tasvirining tabiati leksikonda yaqqolroq ifodalangan, chunki u tufayli til tashuvchi e’tiborini tortuvchi haqiqatni “bo‘lish”, makrokosmos va mikrokosmosdagi individual obyektlarni joylashtirish mumkin bo‘ladi. Dunyo tasviri va so‘z o‘rtasidagi bog‘liqlik leksik tizimning jamiyat hayotiga bevosita murojaat qilishi, ijtimoiy yo‘nalishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu uning boshqa o‘ziga xos: ochiqlik, o‘tkazuvchanlik va tarkibiy elementlarning ko‘pligi kabi xususiyatlarini ham belgilaydi.

Til tasvirini yaratishda lug‘atning (yoki leksikaning) yetakchi rolini tan olgan holda tadqiqotchilar dunyoning lingvistik tasvirining umumiy tasvirida bitta so‘zning rolini oshirib yubormaslik kerakligi haqida ogohlantiradilar. Shunday qilib, Yu.N. Karaulov ta’kidlaydi: “O‘z pozitsiyasi nuqtai nazaridan alohida so‘z ierarxiyada “elementar obyekt” va shuning uchun atom kabi, “ajralmas” darajada shakllangan, garchi ichida har bir alohida so‘zni dunyo tasvirining elementi sifatida ko‘rib chiqishda prinsipial xato yoq” (4, 48). Dunyoning til tasvirini shakllantirishda lug‘atning yetakchi rolini hisobga olgan holda, dunyo til tasviri “mujassamlanishi” bo‘lgan turli matnlar haqida unutmazlik kerak: she’riy, ilmiy, falsafiy, publitsistik, maqol va matallar. Shuni ta’kidlash lozimki, semiotikada dunyo tasvirini shakllantirishni har qanday shakli: til matnlari, ijtimoiy institutlar, moddiy madaniyat yodgorliklari matn deb ataladi. Shunday qilib, dunyoning lingvistik tasviri, til birliklari darajasida qayta taqdimot va turli matnlar darajasida keng talqin qilinadi.

Lingvomadaniy hamjamiyatning dunyoqarashi va dunyoni talqin qilishda ifodalovchi dunyo tasviri uning a’zolarining atrof-muhit holati va uni o‘zgartirish imkoniyatini baholashda, shaxsning pozitsiyasida namoyon bo‘ladigan mentalitetini belgilaydi, uning dunyoga munosabati (tabiatga, hayvonlarga, o‘ziga, boshqa odamlarga) inson xatti-harakatlarida namoyon bo‘ladi. Inson ongidagi

dunyoning aks etishi passiv emas, balki faoldir. Tilda ifodalangan ma'nolar ma'lum bir yagona qarashlar tizimini, butun lingvomadaniy jamoaga bevosita daxldor bo'lgan o'ziga xos jamoaviy falsafani hosil qiladi.

Lingvistik tasvirning asosiy eksponati etnik til sanaladi. Xalq madaniyatining har bir jihati uning tilida namoyon bo'lib, milliy qadriyatlarning kelajak avlodga meros bo'lib qolishida asosiy vosita sanaladi. Lingvokulturologiya esa til va madaniyat o'rtasidagi aloqalarni o'rganuvchi alohida ilmiy soha bo'lib, u til va madaniyatning rivojlanishi hamda shakllanishini o'zida aks ettiruvchi hodisalarni o'rganadi. Olamning frazeologik tasvirini o'rganish lingvokulturologiya sohasidagi muhim tadqiqotlardan biri bo'lib, undagi asosiy tadqiqot predmeti maqollar, iboralar kabi frazeologik birliklar sanaladi. Frazeologik birliklarni millat hayotining ko'zgusi deb ham atashadi. Rus tilshunosi V.N. Teliya ham ta'kidlaganidek: "Tilning frazeologik qatlami — lingvomadaniy hamjamiyatning qiyofasini aks ettiruvchi ko'zgudir" (15, 9). Uning fikricha, maqollar muayyan xalqning til-madaniy xususiyatlarini namoyon qiluvchi birliklardir. Maqollar xalqning madaniyatini, ruhini hamda donoligini ko'rsatuvchi meros hisoblanadi. Hozirda maqollar nafaqat xalq og'zaki ijodi sifatida adabiyotshunoslikda o'rganilibgina qolmasdan, tilshunoslikning, xususan lingvokulturologiyaning ham tadqiqot obyektiga aylangan. Mashhur tilshunos Dal aytganidek, "maqollar ortidan xalq tomon borish mumkin ekanligini hech kim rad etolmaydi" (3, XII). Buni shunday izohlash mumkin, ushbu muayyan tildagi maqollardagi konsept, ya'ni tushunchalar orqali biz ana shu til egasi bo'lmish xalqning mentaliteti, dunyoqarashi haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin.

Maqollarni lingvomadaniy tahlil qiladigan bo'lsak, mana shu tahlil qilinayotgan til egasining ijtimoiy hayot tarzini tilda aks etilishini o'rganishimiz mumkin. Masalan, o'zbek maqollarida hashamatli uylar, dabdabali to'ylar qilish va ko'p farzandli bo'lish kabi konsepsiyalar katta hajmda bo'lsa, nemis maqollarida esa bu narsalarga unchalik e'tibor qaratilmaydi. Shu yo'l bilan biz nemis va o'zbek xalqlari o'rtasidagi ijtimoiy hayotdagi tasavvurlar farqlanishini guvohi bo'lamiz. Albatta, ushbu maqolalarni muayyan xalqning o'y-fikrlar, qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan konseptlar orqali tahlil qildik.

Konsept atamasi XX asrning birinchi yarmidan boshlab tilshunoslikning tadqiqot obyektiga aylandi. Ammo konsept atamasini ko'plab sohalarda va yo'nalishlarda uchratamiz va mana shu har bir sohada konseptning o'z ma'nosi va vazifasi bor, albatta. Psixolingvistika nuqtai nazardan konsept tushunchasi insonning psixik hayot qonunlariga bo'ysunuvchi xarakterga ega. Tilshunoslikda konsept lingvokognitiv jihatdan o'rganiladi. Kognitiv tilshunoslik hamda lingvomadaniyatshunoslik sohalarining asosiy mavzusi konsept (tushuncha) va u ong birligi sifatida xalqning madaniy-aqliy qadriyatlarini aks ettiradi. Kognitiv tilshunoslikda

konsept til birligini anglatuvchi atamadir. Konsept orqali biz muayyan tilning semantik sxemasini tuzamiz. Konsept tushunchasini tushunish va anglash, albatta, til orqali ko'chadi. Shu bilan bir qatorda konsept inson tafakkuri xotirasi bilan bog'liq tushuncha va u lisoniy, borliq, konseptual tizim hamda ong haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Yu.S. Stepanov ta'kidlashicha, "Konsept inson ongidagi madaniyat bo'lagi, bunday holatda konsept insoniyat olamining mental birligi bo'lib madaniyatga kirgan" (14, 43). Konseptni biz inson va dunyo o'rtasidagi aloqa tavsiri deyishimiz mumkin. Shunisi ma'lumki, konsept fikrlash jarayonida yuzaga kelgan tafakkur mahsuli sifatida lingvistik birliklar orqali yuzaga chiqadi. Turli xalqlarning konseptual olami turlichadir. Konsept tizimi til egalari tomonida metaforalar bilan boytiladi.

Ma'lumki, metofora atamasining o'zi ikki ma'noda ya'ni "natija" va kam holatlarda "jarayon" sifatida qo'llaniladi. Metaforaning ana shu so'nggi, faol jihati tildagi inson omili bilan bevosita bog'liq bo'lgan: uning sharofati bilan til hamjamiyatining tarixiy taraqqiyot jarayonida to'plagan barcha milliy-madaniy boyliklar til vositalarida muhrlanib qoladi. Inson nafaqat metafora yordamida o'z fikrini ifodalaydi, balki metafora orqali fikr yuritib, ular yordamida o'zi yashayotgan dunyoni yaratadi. Metaforalar har bir shaxsning konseptual tizimida mavjud: "Insonning konseptual tizimi metaforalar bilan to'ldirilganligi tufayli ham metaforalar til birliklari sifatida o'rganilishiga sabab bo'lishi mumkin" (7, 8).

Devid Panterning ta'kidlashicha, metafora nafaqat adabiyotdagi markaziy tushunchalardan biri, balki zamonaviy tilshunoslikda va kundalik nutqda keng tarqalgan: "Metafora adabiyotshunoslikda markaziy tushunchadir, lekin u kundalik til va nutqda ham keng tarqalgan" (12, 50). Olimning yozishicha, biz har gal suhbatlashganimizda tilning kommunikativ funksiyasidan foydalanamiz va har qanday kommunikativ harakat u yoki bu darajada o'quvchi yoki tinglovchini qiziqtirish zaruriyatini taqozo etadi. Muallifning fikricha, metafora ishlatmasdan bu maqsadga erishish mumkin emas. Agar odam tilni metaforasiz idrok etsa, bu juda zerikarli va cheklangan muloqot usuli bo'ladi:

"Tildan goh sodda yoki murakkab darajada foydalanishdan, goh muloqot samarali bo'lgan yoki bo'lmaganligidan qat'i nazar kommunikativ harakat hisoblaniladi va shuning uchun tildan foydalanish ortida o'quvchi yoki tinglovchini jalb qilish uchun qandaydir ko'zda tutilgan maqsad bor. Metafora ushbu jalb qilish zaruratining ajralmas qismi bo'lib tuyuladi: garchi qiyin bo'lsa-da tilni metaforasiz tasavvur qiladigan bo'lsak, bu juda zerikarli va nihoyatda cheklangan til bo'lar edi" (12, 50). Bu masala bilan shug'ullanuvchi tilshunoslarning fikricha, metaforaning asosiy vazifasi inson atrofidagi voqelikni idrok etadigan assotsiatsiyalar tarmog'ini uyg'otishdir. Ularning fikricha, metafora dunyoning lingvistik tasvirini yaratishda ikkinchi darajali nomlarni shakllantirishning eng samarali vositasi bo'lib, u o'z navbatida

ma'lum bir tilda so'zlashuvchilarga dunyoning o'ziga xos ko'rinishini "yuklash" xususiyatiga ega. Bu esa dunyoni aks ettirishning konseptual tizimiga metaforik belgilash uni milliy va madaniy an'analarga mos ravishda ranglashi natijasidir (9).

Shuning uchun ko'plab zamonaviy tilshunoslar dunyoning lingvistik tasvirini ko'p jihatdan idiomatiklik fenomeni bilan bog'liqligini tan olishadi, chunki u har bir til uchun o'ziga xos semantik artikulyatsiyani voqelikka kiritadigan fikrlash faoliyatidir (16).

Umumiy qabul qilingan fikrga ko'ra, dunyoning lingvistik tasviri — konseptual doirada tarqalgan va ushbu jarayonda lingvistik ma'nolarni va ularning assotsiativ sohalarini manipulyatsiya qilish orqali tushunchalarning o'zini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar bo'lib, konseptual tizimni lingvistik shakllar va mazmun bilan boyitadi, undan ma'lum bir tilda so'zlashuvchilar tomonidan dunyo haqidagi bilim sifatida foydalaniladi. Dunyoning lingvistik tasvirini tashkil etuvchi barcha elementlar voqelik elementlarining yangi obrazlarini yaratuvchi shaxs ongi tomonidan qayta ishlanadigan yangi tushunchalarni shakllantirish vositasidir (16).

Dunyoning lingvistik tasviri insonning dunyoga (tabiatga, hayvonlarga, o'ziga dunyoning elementi sifatida) munosabatini shakllantiradi. U dunyoda insonning xulq-atvor normalarini hamda dunyoga munosabatini belgilaydi.

Dunyoning lingvistik tasviri muammosi uni yaratish usullaridan biri sifatida metafora muammosi bilan chambarchas bog'liq. Bu yerda metafora prizma rolini o'ynaydi, chunki u allaqachon idrok etilgan, lisoniy birlik ma'nosi shaklida fiksatsiyalash orqali yangi tanilgan ma'noni ko'rib chiqishni ta'minlashga qodir.

Ushbu qayta mulohaza yuritishda metafora asosidagi tasvir mazkur tasvirga xos bo'lgan assotsiatsiyalar bilan ichki shakl rolini o'ynaydi, bu esa nutq predmetiga ma'noni talqin qilish va o'zboshimchalik bilan nozik ma'no "soylarini" ko'rsatish uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Metaforaga murojaatning o'zi, metaforaning fandagi o'rnini va dunyoning ilmiy manzarasini o'rgangan S.S. Gusevning fikriga ko'ra, insonning aqliy zaifligi bilan emas, balki unga yangi bilimlarni olish vositasi bo'lib xizmat qilishga qodir, cheklangan vositalar doirasida, kuchli assotsiativ maydonni yaratish orqali, xususan, tasvirlar yoki belgilar yordamida tushuntiriladi (2).

Ushbu masala bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar dunyoning lingvistik tasviri aqliy va til faoliyati uchun ongning muqarrar mahsuli ekanligiga asoslanadi, bu fikrlash dunyo aloqa harakatlarida voqelik va tilning o'zaro ta'siri natijasida paydo bo'ldi. Tushunchalarni shakllantirishda qo'llaniladigan og'zaki-lingvistik va obrazli assotsiatsiyalar ularga lingvistik bo'yoq beradi, ular mazmuniga konnotatsiya shaklida kiradi. Dunyoning metafora bilan jihozlangan lingvistik tasviri yo'qolishi mumkin, ammo bu haqiqatning obyektiv aks etishiga to'sqinlik qilmaydi, chunki u har qanday metafora kabi

dekodlangan. Bu dekodlash qiyin emas, ayniqsa ma'lum bir tilning ona tilida so'zlashuvchilari uchun metafora umumiy assotsiatsiyalar bilan ishlatilgan. Shunday qilib, ko'plab zamonaviy tilshunoslarning fikriga ko'ra, dunyoning lingvistik tasviri aniq chegaralarga ega emas va dunyoning konseptual modeli bilan bog'liqdir, chunki u konseptual tizimning xususiyatlarini ifodalaydi va bo'shliqlarni lingvistik vositalar yordamida to'ldiradi (9). Masalan, dunyoning ilmiy manzarasining ajralmas qismini tashkil etuvchi ko'plab tushunchalar metafora ("materiya harakati", "vaqtning borishi") yordamida shakllangan (10).

Aytish mumkinki, dunyoning lingvistik tasviri voqelikni aks ettirish va belgilashning barcha sohalarida amalga oshiriladi, bunda tilda mavjud bo'lgan vositalar yangi tushunchalarni shakllantirish uchun ishlatilgan. Bu sohalar ko'p jihatdan inson faoliyati va uning lingvistik ongini shakllantirish uchun asosiy bo'lgan jismoniy idrok qilinadigan dunyoga emas, balki "haqiqiy" obyektiv bilimlar to'plamini yaratadigan spekulativ idrok qilinadigan sohalariga tegishlidir (11).

Aynan tilning mazmun tomonida (kamroq darajada grammatikada) muayyan etnik guruh dunyosining manzarasi ochiladi, bu barcha madaniy stereotiplarning asosiga aylanadi. Uning tahlili milliy madaniyatlar qanday farq qilishini, jahon madaniyati darajasida bir-birini qanday to'ldirishini tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, agar barcha so'zlarning ma'nolari madaniy jihatdan o'ziga xos bo'lsa, unda madaniy farqlarni umuman o'rganish mumkin emas edi. Shuning uchun madaniy-milliy jihat bilan shug'ullanar ekanmiz, til birliklarining umuminsoniy xususiyatlarini ham hisobga olamiz.

Ikkilamchi sezgilar mexanizmi prizmasi orqali aks ettirilgan dunyo —olamning har qanday milliy til tasvirining universalligi va o'ziga xosligini belgilaydigan asosiy omil. Shu bilan birga, dunyoning turli lingvistik tasvirlarida umuminsoniy omil va milliy xususiyatlar chegaralanishi muhim holatdir. Tana sezgilarini baholashning genetik mexanizmi universal bo'lganligi sababli, umuminsoniy va shu bilan bir vaqtda universal va milliy xususiyatga ega bo'lgan inson faoliyati bilan bog'liq bo'lganligi sababli, u doimo tipologik umumiy va individual o'ziga xosligi dunyoning lingvistik tasvirini yaratishga olib keladi (5).

Obyektiv bo'lmagan dunyoni metafora yordamida modellashtirishda va obyektiv dunyoning tasviri va o'xshashligida inson omili eng muhim rol o'ynaydi. Ikkilamchi dunyo faktlarni obyektiv voqelikdan abstraksiyalashda anglaydigan shaxs tomonidan talqin qilish natijasida vujudga keladi. Ammo ushbu abstraksiya bu dunyoning ba'zi xususiyatlarini majoziy idrok etish, ushbu madaniyatda ishlaydigan stereotiplar bilan taqqoslash orqali belgilaniladi. Shuning uchun ham mavhum va aniqlikni birlashtirib, bu turdagi ma'lumotlarni, yangi tushunchalarni sintez qilishga qodir metafora kognitiv jarayonlarni ham, empirik tajribani ham, jamoaning madaniy merosini ham o'zaro ta'siriga olib keladigan mexanizm

sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin va hissiy jihatdan sezilmaydigan obyektlni lingvistik shaklda aks ettirish va dunyoning ko‘rinmas tasvirini tasavvur qilish — uning tarkibiy so‘zlari va iboralarning og‘zaki-majoziy birlashmalari orqali lingvistik tasvirini yaratish uchun uning lingvistik qobiliyati idrok etilgan (16).

Dunyoning frazeologik tasviri eng yorqin majoziy shaklda odamlarning ruhini, uning mentalitetini ifodalaydi, dunyoni bilishning madaniy va tarixiy tajribasini majoziy barqaror burilishlar shaklida birlashtiradi, unchalik nom berish emas, balki hodisalar va narsalarni baholash, harakatlar va holatlar va boshqalar. Shuning uchun dunyoning frazeologik tasvirida nafaqat ratsional, balki voqelik haqidagi hissiy ma‘lumotlar ham mavjud.

Dunyoning frazeologik tasviri uning semantik “makoni” va tuzilishining shakllanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadigan bir qator o‘ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Ular orasida eng muhimlari quyidagilardir: universallik, antroposentrizm, ekspressivlik.

Ko‘p qirralilik. Frazeologiyaning mavjudligi lingvistik universaldir, chunki frazeologik birliklarni o‘z ichiga olmaydigan tillar yo‘q. Frazeologik birliklarning umuminsoniy xususiyatlari ularning semantikasida (mazmun rejasi) ham, tuzilishida ham (ifoda rejasi) namoyon bo‘ladi. Har qanday tilning frazeologiyasida tilning universal semantik kategoriyalari (vaqt, makon, miqdor, daraja, intensivlik kategoriyalari, predmet va predmetlarning sifat va holatlari) ifodalanadi. Har bir tilning frazeologiyasi ma‘lum bir xalqning dunyoqarashi prizmasida dunyoning obrazli tasvirini aks ettiradi. Biroq shu bilan birga, dunyoni frazeologiyada mustahkamlangan tasvirlar tizimi orqali ko‘rish usuli, D. O. Dobrovolskiy, V. T. Malygin, L. B. Kokaninaning fikricha, “barcha odamlar uchun umumiy (ya‘ni universal) mantiqiy-psixologik va tegishli-lingvistik asoslar” (4, 48). Natijada, turli tillarda ibora yasashining umumiy qonuniyatlari, bir xil yoki o‘xshash so‘z birikmasi modellarining mavjudligi, frazeologik birliklarni tasniflashning tematik-ideografik tamoyilining universalligi haqida gapirish mumkin.

Antroposentrizm. Olamning til tasvirining markazi subyektni, uning dunyoga bo‘lgan qarashlarini biladigan shaxsdir, shuning uchun dunyoning frazeologik tasvirida atrofda voqelik qadriyatlarining asosiy o‘lchovi, birinchi navbatda hamma, inson, uning tanasi, his-tuyg‘ulari, holatlari, ehtiyojlari va manfaatlaridir. Shuning uchun u atrofda dunyoni o‘zining “qiyofasi va o‘xshashligi”da yaratilgan deb qabul qiladi.

Ma‘lumki, tilning antroposentrik mohiyati g‘oyasi V. Gumboldt, E. Benveniste, R. A. Budagov, L.V. Shcherba asarlarida ifodalangan. Keyingi yillarda tilda inson omili muammolari ham lingvistik (Yu. N. Karaulov, N. D. Arutyunova, V. S. Yurchenko va boshqalar), ham falsafiy (T. F. Kuznetsova, L. A. Mikesheina) aspektlarida faol rivojlanmoqda. Qiymat va ontologik antroposentrizm tilda, birinchidan, dunyo voqeliklarini izohlash

uchun asoslarni tanlashda, ikkinchidan, ularning qimmatli (aksiologik) ahamiyatini tavsiflashda namoyon bo'ladi.

Idrok etuvchi subyekt narsalar olamini, eng avvalo, o'zi bilan solishtiradi, o'z tanasining tuzilishi, harakatlari va fazilatlarini bilan o'xshash jihatlarni qidiradi. Bundan tashqari, borliq shaxs tomonidan uning amaliy faoliyati, ijtimoiy rivojlanishining bevosita sohasi sifatida baholanadi. Binobarin, frazeologik birliklar tarkibida inson amaliy faoliyatining asosini tashkil etuvchi predmet va hodisa nomlari qo'llanadi: uy-ro'zg'or buyumlari, kundalik turmush, oziq-ovqat, kasb-hunar nomlari, qarindoshlik atamalari. Inson muhiti sifatida dunyo haqiqatini ifodalovchi frazeologik iboralarning ko'plab so'z-komponentlari ham mavjud ("Osmon", "Yer", "O'simlik dunyosi", "Hayvonot dunyosi", "Ob-havo" va boshqalar). Shunday qilib, dunyoning frazeologik surati dunyoning majoziy, "insonlashtirilgan" modeli bo'lib, unda inson o'zini voqelikning bir qismi sifatida anglaydi va atrofidagi hamma narsani o'z mavjudligining aksi sifatida qabul qiladi.

Ekspressivlik. Olam frazeologik tasvirining asosiy xususiyatlaridan biri uning ekspressivligi yoki ekspressiv-majoziy sifatleri. Nutq faktlarining ekspressiv ranglanishi (jumladan, frazeologik burilishlar) konnotatsiya tushunchasi bilan bog'liq.

Tasviriy. Frazeologik aylanishning majoziyliigi, uning fikricha, uning ichki shakliga asoslanadi, bu uning semantikasining umumiy yaxlitligini rag'batlantiradi. Va har qanday motivatsiya kognitiv jarayonning boshlang'ich nuqtasi sifatida taqqoslashni o'z ichiga oladi. Taqqoslash yangi bilimlarni shakllantirish va uzatishning eng muhim mexanizmlaridan biridir. Shuning uchun frazeologik iboraning majoziyliigi har doim standart, model yoki aksincha, ideal sifat, holat, harakatning antistandartiga aylangan ekstralingvistik voqeliklarini taqqoslashga asoslanadi.

So'z-tushunchalar, ularning orqasida dunyo haqiqatini ramziy tushunish mavjud bo'lib, obyektlar va hodisalarning umuminsoniy idrokini o'rnatishi mumkin, keyin ko'p tillarda umumiy ma'noga ega bo'lgan frazeologik burilishlar mavjud. Shunday qilib, "yurak" so'zi — tuyg'ular markazining ramzi, "bosh" so'zi — aql va aqliy qobiliyatlarning, "suv" so'zi — o'tkinchilik va shaklsizlik ramzi va boshqalar. Masalan: boshing bilan, boshingni yo'qotma, boshingda shohing bor, boshingda shamol.

Xulosa. Shunday qilib, frazeologik tasvir inson dunyoqarashining majoziy tizimi bo'lib, unda tasvirning tanlanishi, obrazlilik asoslari va uning lingvistik dizaynining o'ziga xos xususiyatlari dunyoni idio-etnik idrok etishning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Deontik, aksiologik va emotsional modallik. Modallik keng ma'noda xabarning voqelik bilan munosabatining ifodasi sifatida tushuniladi. U obyektiv (voqelik tili bilan ifodalash/realizlik, imkoniyat/mumkinsizlik, zarurat, ehtimollik) va subyektiv (ishonch/noaniqlikni ifodalash, kelishuv/kelishmovchilik, emotsional

baholash) bo‘lishi mumkin. Boshqacha aytganda, modallik har qanday lingvistik birlik tomonidan atalgan narsaga turli nuqtai nazardan so‘zlovchining baho berishidir. Modallik voqelik hodisalari va faktlarini deontik (normativ — mumkin / imkonsiz, kerak / kerak emas), aksiologik (qiymat — yaxshi / befarq / yomon) va hissiy (inson his-tuyg‘ularining namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq) baholashni birlashtiradi. Frazeologik burilishlarda obyektiv voqelik voqeliklarning obrazli ifodasini berib, idrok etuvchi subyekt ularni deyarli har doim baholaydi.

Binobarin, dunyoning qiymat-me‘yoriy manzarasi shaxsning ham subyektiv didi, ham butun til hamjamiyatining ta’siri ostida shakllangan olamning frazeologik tasvirida o‘z aksini topadi. Demak, dunyoning frazeologik tasviri umuminsoniy, barcha tillarga xos xususiyat, milliy dunyoqarash xususiyatlarini ifodalovchi maxsus til birliklarining obrazli tizimidir. U o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi, ular orasida eng muhimi universallik, antroposentrizm, ekspressivlik, tasviriylik va modallikni o‘z ichiga oladi.

Xulosa qilib, shuni aytish lozimki, tilning paramiologik qatlamiga xos xususiyatlardan biri uning katta milliy-madaniy e’tiborga ega bo‘lgan bilimlarni saqlay olish hamda ijtimoiy voqea-hodisalarni o‘zida namoyon etish qobiliyatidir.

Qiyosiy tilshunoslikda shu kabi insoniyatga xos bo‘lgan kognitiv sistema va usullar orqali bilimlarni qo‘lga kiritish o‘rganiladi. Frazeologik birliklarning vazifasini analiz qilish jarayonida kognitiv yondashuvlar qo‘llanilib, ular ana shu birliklar ifoda etadigan konseptlarning olam haqidagi ma’lumot va tasavvurlarini namoyon etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Брутян Г.А. Языковая картина мира и её роль в познании // Методологические проблемы анализа языка. — Ереван: Изд-во Ереван. гос. ун-та, 1976. — С. 53–64.
2. Гусев С.С. Наука и метафора. — Л.: Наука, 1984. — 150 с.
3. Даль В. И. Напутное // Пословицы русского народа: Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и пр. — Санкт-Петербург, 1879. — С. I–LXIII.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987. — 262 с.
5. Катермина. В.В. Номинации человека: национально-культурный аспект (на материале русского и английского языков). — М.: ФЛИНТА, 2018. — 220 с.
6. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. — М.: Наука, 1990. — 103 с.
7. Lakoff G., Johnsen M. Metaphors we live by. —Chicago: University of Chicago Press, 2003. — 191 p.
8. Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы. — М., 1997. — 414 с.
9. Павиленис Р.И., Петров В.В. Язык как объект логико-методологического анализа: Новые тенденции и перспективы// Вопросы философии. — 1987. — №7. — С. 54–61.

10. Петров В.В. Научные метафоры: природа и механизм функционирования, // *Философские основания научной теории*. Новосибирск: Наука, 1985. — С.196–220.
11. Поппер.К.Р. *Логика и рост научного знания*. — М.: Прогресс, 1983. — 605 с.
12. Punter D. *Metaphor*. — N. Y.: Routledge, 2007. — 176 p.
13. Рамишвили Г.В. *Языкознание в кругу наук о человеке // Вопросы философии*. — 1981. — № 6. — С. 104–110.
14. Степанов Ю.С. *Константы: словарь русской культуры*. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Академический Проект, 2001. — 990 с.
15. Телия, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с.
16. Ярцева В. Н. *Лингвистический энциклопедический словарь*. — Москва: 1990. — 688 с.

References

1. Brutjan G.A. *Metodologicheskie problemy analiza jazyka* (Methodological problems of language analysis), Erevan: Izd-vo Erevan. gos. un-ta, 1976, pp. 53-64.
2. Gusev S.S. *Nauka i metafora* (Science and metaphor), Leningrad: Nauka, 1984, 150 p.
3. Dal' V. I. *Naputnoe, Poslovitsy russkogo naroda: Sbornik poslovits, pogovorok, rechenii, prislovii, chistogovorok, pribautok, zagadok, poverii i pr.* (Naputnoe, Proverbs of the Russian people: A collection of proverbs, sayings, sayings, sayings, pure sayings, jokes, riddles, beliefs, etc.), Saint Petersburg, 1862, pp. I–LXIII.
4. Karaulov Ju.N. *Russkij jazyk i jazykovaja lichnost'* (Russian language and linguistic personality), Moscow: Nauka, 1987, 363 p.
5. Katermina. V.V. *Nominacii cheloveka: nacional'no-kul'turnyj aspekt (na materiale russkogo i anglijskogo jazykov)* (Human nominations: national and cultural aspect (based on the material of the Russian and English languages)), Moscow: FLINTA, 2018, 222 p.
6. Kolshanskij G.V. *Obektivnaja kartina mira v poznanii i jazyke* (The objective picture of the world in cognition and language), Moscow: Nauka, 1990, 107 p.
7. Lakoff G., Johnsen M. *Metaphors we live by*, Chicago: University of Chicago Press, 2003, 256 p.
8. Morkovkin V.V., Morkovkina A.V. *Russkie agnonimy* (Russian agnonyms), Moscow, 1997, 414 p.
9. Pavilenis R.I., *Voprosy filosofii*, 1987, No.7, pp.54–62.
10. Petrov V.V. *Filosofskie osnovanija nauchnoj teorii* (Philosophical Foundations of Scientific Theory), Novosibirsk: Nauka, 1985, pp.196-220.
11. Popper.K.R. *Logika i rost nauchnogo znaniya* (Logic and the growth of scientific knowledge), Moscow: Progress, 1983, 605 p.
12. Punter D. *Metaphor by David Punter*, N. Y.: Routledge, 2007, 176 p.
13. Ramishvili G.V. *Voprosy filosofii*, 1981, No.6, pp. 104–110.
14. Stepanov Ju.S. *Konstanty: slovar' russkoj kul'tury. Izd. 2-e, ispr. i dop* (Constants: Dictionary of Russian Culture), Moscow: Akademicheskij Proekt, 2001, 990 p.
15. Teliya, V. N. *Russkaja frazeologija. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekt* (Russian Phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects), Moscow: Shkola Jazyki russkoj kul'tury, 1996, 288 p.
16. Jarceva V. N. *Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar'* (Linguistic encyclopedic dictionary), Moscow: 1990, 688 p.